

INDIVIDUAALSE ÕIGUSTEADVUSE STRUKTUURIST JA ÕIGUSKASVATUSE EESMÄRKIDEST

E. R a s k a ,
TRÜ kriminoloogia laboratooriumi
vanemteadur

Kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel tehtud märkimisväärsed edusammud on asetanud meie ette vahetu ülesande kasvatada sirguvat põlvkonda kommunismi ideaalide vaimus. Uue isiksuse kujundamise laiahaardelise programmi lahutamatu koostisosana tuleb vaadelda ka noorte õiguskasvatust.

Noorsoo õiguskasvatus, vaadatuna kriminoloogi pilguga, peab kaasa aitama võitlusele õiguserikkumiste ja kuritegevuse vastu. Rida nõukogude kriminolooge on asunud seisukohale, et kuritegude toimepanemine seletub kurjategija madala õigusteadvuse tasemega või siis otsese väärarengutega õigusteadvuse struktuuris. Sellest seisukohast tulebki järeldus, et noorte õiguskasvatuse üheks kesksemaks ülesandeks on a r e n e n u d õ i g u s t e a d v u s e kujundamine, noorte kasvatamine kehtivasse õiguskorda lugupidava suhtumise ning õigusnormidest kõrvalekaldumatu kinnipidamise tõe all.

Peab ütleva, et kuigi teoreetiline käsitlus, mis vaatab õiguserikkumiste ja kuritegude toimepanemise subjektiivse põhjusena väärdunud õigusteadvust, tekkis nõukogude kriminoloogias suhteliselt hiljuti, on ta leidnud laialdast poolehoidu, ja seda nähtavasti põhjendatult. Väärrib märkimist ka asjaolu, et enam ei piirduta puhtteoreetiliste aruteludega õigusteadvuse kui käitumise sisemise regulaatori olemuse ümber, vaid on asunud püstitatud hüpoteese kontrollima faktilise materjali pinnal.

Vastavad kriminoloogilised uuringud on andnud hinnatavaid andmeid nii teooria edasiarendamiseks kui ka õiguskasvatuse praktika korrigeerimiseks. Teiselt poolt aga õigusteadvuse konkreetset uuringud asetanud kahtluse alla nii mõnegi teoreetilise lahenduse.

Ei tarvitse olla spetsialist mõistmaks, et õigusteadvuse konkreetne kriminoloogiline uurimine eeldab teatavat kujutlust või teoreetilist mudelit õigusteadvuse struktuurist ning õigusteadvuse taseme sisemistest ja välistest kriteeriumidest. Selline mudel on aluseks, millest lähtudes püstitatakse uurimishüpoteese ja antakse tõlgendus kogutud faktilisele materjalile. Järelikult võime öelda, et õigusteadvuse struktuuri ja kriteeriumide probleem on keskse tähtsusega igas õigusteadvuse empiirilises uuringus ning selle probleemi teoreetilise lahendamise kvaliteedist sõltub oluliselt empiirilise uuringu kvaliteet tervikuna. Paraku peame tõdema, et just nimelt õigusteadvuse struktuuri ja kriteeriumide küsimuse lahendamisel on teooria olnud pealiskaudne.

Nõukogude kriminoloogias on üsna levinud tendents eristada õigusteadvuse struktuuris kolme põhielementi: a) õiguslike teadmisi, b) emotsioone ja suhtumisi ning c) valmisolekut õiguspäraseks käitumiseks (reaalne käitumine). Mõnevõrra üksikasjalikuma õigusteadvuse struktuuri elementide loetelu annab A.I. Dolgova, kes eristab a) õiguslike teadmisi, b) ettekujutusi õigusest, c) suhtumist kehtivasse õigusesse, d) õigusele esitatavaid nõudmisi ja e) suhtumist õiguslike ettekirjutuste täitmisse.¹

Asetades õiguslikud teadmised õigusteadvuse struktuuri elementide loetelus esikohale, omistatakse neile ühtlasi domineeriv osa inimese õiguspärase käitumise kindlustamisel. Seda ühelt poolt. Teiselt poolt aga nähakse õiguslike teadmiste tähtsust õigusteadvuse struktuuri teiste

¹ А.И. Долгова. Правосознание и его дефекты у несовершеннолетних правонарушителей. М., 1972, стр. 5-10; Г.Х. Ефремов. Изучение правового сознания молодежи. - Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 19. М., 1973, стр. 47.

elementide (suhtumised, valmisolek õiguspäraseks käitumiseks) kujundajatena.

Ka õiguskasvatuse praktika omistab õiguslike teadmiste andmisele erilise tähtsuse. Tihtipeale samastataksegi õiguskasvatus õiguspropagandaga, normiõpetusega, arvates, et õigusnormide tundmine iseenesest on faktor, mis tagab inimese õiguspärase käigumise. Läbiviidud uuringud seda aga ei kinnita. Õiguserikkumisi toimepannud noorte õiguslikud teadmised on sageli märksa ulatuslikumad, kui on seda õigusküülekate noorte omad.²

Õiguserikkumisi ja kuritegusid toimepannud noorte laiemad õiguslikud teadmised tulenevad suures osas nende noorte elupraktika iseärasustest. Õigusvastasest käitumisest tingitud kokkupuuted õiguskaitse organitega on üheks allikaks, kust noored õiguserikkujad ammutavad õiguslikke teadmisi. Neid teadmisi võivad nad hankida ka kontaktidest kuritegeliku elemendiga. Lisaks sellele võib arvata, et õiguserikkumistele kalduvad noored püüavad teadlikult hankida õiguslikke teadmisi, ja seda mitte soovist v ä l t i d a õiguserikkumisi, vaid vastupidi - ajendatuna soovist hoiduda kõrvale vastutusest kavatsetava õiguserikkumise eest.

Tuginedes sellele faktile, saame teha olulise järelduse: õiguslikud teadmised iseenesest ei suuda inimest tagasi hoida õiguserikkumise (kuriteo) toimepanemisest. Ka spetsiaalsete õiguslike teadmisteta inimene võib käituda õiguspäraselt ja kuritegusid mitte toime panna. Tõsi küll, on rida norme-tegevusjuhiseid (näiteks paljud tsiviil- ja finantsõiguse normid), mis sätestavad teatavate toimingute teostamise korra ja millele järgimine ei ole mõeldav vastavate õiguslike teadmisteta. Kuna aga käesolevas on jutt noorte õiguskasvatuse kriminoloogilistest aspektidest, siis peame silmas eelkõige kriminaalõiguse norme, millega noored oma elutegevuses kõige suurema tõenäosusega kokku puutuda võivad. Viimaste hulgas on aga norme-tegevusjuhiseid (s.o. norme, mille tegelik järgimine eeldab vastavaid teadmisi) minimaalselt.

² Г.Х. Ефремова. Изучение правового сознания молодежи, стр. 53.

Seega ei saa õiguslikke teadmisi käsitleda arenenud õigusteadvuse obligatoorse kriteeriumina. Õiguslased teadmised võivad küll õigusteadvuse struktuuri kuuluda, ja alates teatavast õigusteadvuse arengu kvalitatiivsest tasemest kahtlemata kuuluvadki, kuid nende osatähtsus noorte õiguspärase käitumise kindlustamisel ei ole nii suur, kui üldiselt arvatakse. Asumine vastupidisele seisukohale tähendaks, et õiguserikkumisi või kuritegusid toimepannud noorte õigusteadvust tuleks sageli hinnata arenenumaks õiguskuulekate noorte õigusteadvusest. Viimane väide tähendaks sisuliselt loobumist õigusteadvuse empiiriliste uuringute ühest põhilisest lähtehüpooteesist, mis, nagu juba eespool öeldud, seab kuritegude toimepanemise õigusteadvuses ilmnevate defektidega.

Loobumine sellest lähtehüpooteesist oleks siiski ennatlik. Meile näib, et paradoksaalsed tulemused, mida on andnud senised õigusteadvuse empiirilised uuringud, osundavad ennekõike teooria teatavale küündimatusele, mitte aga lähtehüpooteesi paikapidamatusele. Teooria küündimatus omakorda avaldub kõige teravamalt õigusteadvuse struktuuri ja kriteeriumide küsimustes. Revideerimisele tuleb võtta õiguslike teadmiste koht ja funktsioonid õigusteadvuse kui inimese käitumise sisemise regulaatori struktuuris.

Ei tarvitse olla teravapilguline teoreetik või suurte kogemustega uurija-eksperimentaator, nägemaks käegakatsutavat fakti: valdav enamik meid ümbritsevatest inimestest käitub õiguspäraselt ja ei pane toime kuritegusid mitte sellepärast, et nad on teadlikud vastavaid tegusid keelavate õigusnormide olemasolust. Käitudes õiguspäraselt, juhinduvad inimesed hoopis sügavamatest teadvuse struktuuri elementidest, nii sügavatest, et üsna sageli ei osata iseги seletada, miks antud olukorras just nii käituti. Juhul kui siiski ollakse sunnitud oma käitumist seletama, viidatakse tavaliselt (ja sedagi küllaltki ebamääraselt) teatavatele tõekspidamistele, harjumustele jne. Tervikuna võib kõrvaltvaatajale jääda mulje, et inimesed käituvad õiguspäraselt ebateadlikult, et nende tegevust juhib mitte kõrgelt arenenud õigusteadvus, vaid mingid irratsionaalsed printsiibid. Ometi on see mulje näilik. Valdava enamiku inimeste õigus-

pärane käitumine just nimelt arenenud õigusteadvusele rajanebki; ehk teisiti öelduna: arenenud õigusteadvuse reaalne sisu väljendub lõppastmes inimeste õiguspärases käitumises.³ Siit omakorda johtub ülesanne õigusteadvuse teooriale: avada indiviidi õigusteadvuse kui reaalselt funktsioneeriva käitumisregulaatori sisu; näidata ära õigusteadvuse struktuuri elemendid ja üksikute elementide suhteline tähtsus käitumise reguleerimise mehhanismis, samuti aga kriteeriumid, mis on aluseks õigusteadvuse taseme hindamisele. Tõeliselt efektiivne ja teadlikult suunatav õiguskasvatus on mõeldav ainult siis, kui nimetatud probleemid on lahendatud. Samavõrra oluline on nende probleemide lahendamine kriminoloogidele, kes vahetult tegelevad õigusteadvuse empiirilise uurimisega. On ju selge, et kuni puudub meid huvitavat nähtust adekvaatselt peegeldav teooria, ei saa ka empiirilised uuringud anda eriti kvaliteetseid tulemusi. Isegi enam - teooria puudulikkus võib viia täiesti paradoksaalsete järeldusteni.

Ülalesitatatu eesmärgiks oli juhtida tähelepanu ilmsele vastuolule õigusteadvuse teoreetilise käsituse ja tegelikkuse vahel, samuti näidata, milleni selle vastuolu ignoreerimine võib viia. Seejuures ei taha me hoopiski väita, et varem ei ole ükski uurija käsitletud vastuolu märganud. Vastupidi - mitmed nimekad nõukogude kriminoloogid on üsna ühemõtteliselt alla kriipsutanud tõsiasja, et õiguslikel teadmistel ei ole inimese õiguspärase käitumise kindlustamisel esmast tähtsust. Nii väidab A.M. Jakovlev: "Võib täie veendumusega konstateerida, et enamik nõukogude inimesi ei pane toime kuritegusid mitte tänu nende juriidilisele ettevalmistatusele, vaid tänu sellele asjaolule, et põhilised, baasilised, aastatuhandetega kujunenud inimliku ühiselu reeglid (K. Marx), aga samuti sotsialistliku moraali ja kõlbluse normid koordineeruvad tihedalt õigusnormidega, ja võttes omaks nimelt need reeglid kui kultuuri-

³ А.М. Яковлев. Правосознание как объект конкретно-социального исследования. - Ученые записки Всесоюзного научно-исследовательского института советского законодательства. Вып. 23. М., 1971, стр. 14.

elemendid (sotsialiseerimisprotsess), realiseerib indiviid lõppastmes oma käitumises õigusnormi nõuded, sõltumata õiguslikust informeeritusest selle sõna täpses mõttes."⁴

Õiguslike teadmiste vähest tähtsust inimeste käitumise õiguspärasuse tagajaina rõhutab ka E.A. Lukaševa, kes ütleb: "Enamteadlike indiviidide õiguspärane käitumine kindlustatakse mitte formaalsete normide ja neis sisalduvate sanktsioonide olemasoluga. See võib olla tagatud niisuguste õiguslike väärtuste reguleeriva toimega nagu seaduslikkus, õiguskord, austus inimliku ühiselu reeglite vastu."⁵

Täiesti iseseisvate nähtustena (käitumise regulatsiooni aspektist vaadatuna) käsitleb õiguslikke teadmisi ja õigusteadvust tuntud unagri jurist-sotsioloog K. Kulcsár. Õigusteadvus pole K. Kulcsári käsituses midagi muud kui õiguse poolt heakskiidetud moraalnormide ja käitumistavade kogum.⁶

Millest siis ikkagi on tingitud, et õigusteadvuse empiirilistes uuringutes ja õiguskasvatuse praktikas omistatakse õiguslikele teadmistele, õiguslikule indormeeritusele liialt suur tähtsus? Tundub, et siin on tegemist kahesuguste põhjustega. Õiguslike teadmiste osatähtsuse ülehindamist käitumise regulaatorina tingib kõigepealt puhtpraktiline kaalutus: on ju õiguslikud teadmised empiirilise uuringu käigus suhteliselt kergesti "mõõdetavad". Teiselt poolt on õigusliku informatsiooni maht ja õiguspropaganda intensiivsus küllaltki käepärased ning objektiivsed kriteeriumid, mis lubavad (vähemalt kvantitatiivselt) otsustada õiguskasvatuse taseme üle.

Teine põhjuste kompleks, mis tingib õiguslike teadmiste osakaalu ülehindamist, on teoreetilis-metoodilist laadi. Nähtavasti ei eksi me nimetamisväärselt, kui ütleme, et neist põhjustest kõige üldisem on uurijate kartus samastada õigusteadvust kõlblusteadvusega. Õiguslikes teadmistes püütaksegi näha neid teadvuse kaht vormi eristavat tunnust.

⁴ А.М. Яковлев, указ. соч., стр. II.

⁵ Е.А. Лукашева. Социалистическое правосознание и законность. М., 1970, стр. 81.

⁶ Право и социология. М., 1973, стр. 230.

Küsimuse selline lahendamine on aga liialt formaalne. Ajendatuna soovist iga hinna eest rangelt eristada õigusteadvust ja kõlblusteadvust, unustatakse, et teadvuse kõigil vormidel, sealhulgas ka õigus- ja kõlblusteadvusel, on vähemalt kaks funktsionaalset tasandit: tunnetuslik-teoreetiline ning käitumuslik-regulatiivne. Teadvuse tunnetuslik-teoreetilise tasandi funktsiooniks on tegelikkuse peegeldamine. Lähtudes sellest, milliste mõistete, kategooriate või kujundite kaudu tegelikkus teadvuses peegeldub, saamegi eristada teadvuse eri vorme. Teadvuse käitumuslik-regulatiivse tasandi funktsiooniks on reguleerida inimese käitumist adekvaatselt objektiivsele elusituatsioonile ning ühiskonnas kehtivate käitumisstandardite nõuetele. Käitumise subjektiivne reguleerimine (eneseregulatsioon) toimub teadvuse struktuuri vastuvõetud vaimsete käitumisregulaatorite komplekside kaudu, mis moodustab omaette tervikliku süsteemi. Õigusteadvuse eristamine kõlblusteadvusest on võimalik ja otstarbekas ainult teadvuse tunnetuslik-teoreetilisel tasandil.

Teadvuse tunnetuslik-teoreetiline ja käitumuslik-regulatiivne tasand on vastastikku tihedalt seotud, kuid mitte niivõrd, et üks ei saaks eksisteerida teiseta. Vaadatuna geneetilisest aspektist võib öelda, et reeglipäraselt kujuneb enne välja teadvuse käitumuslik-regulatiivne tasand. Sellest väitest, rakendatuna õigusteadvusele, järeldub, et alaealised ja noorukid on suutelised käituma õiguspäraselt juba enne seda, kui neil tekib võime peegeldada tegelikkust õiguslike kategooriate kaudu. Õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasand kujuneb välja spetsiaalsete teadmiste omandamise kaudu ja väljakujunenult võib evida stimuleerivat toimet õigusteadvuse käitumuslik-regulatiivsele tasandile. Praktiliselt tähendab see, et mida suurem on vastavus (koosõla) indiviidi subjektiivsete käitumisprintsipiide ja teadmiste tasandil vastuvõetud õigusnormide vahel, seda järjekindlamalt õiguspärane on antud indiviidi käitumine. Teatavas ulatuses tuleb silmas pidada ka võimalust, et õiguslikud teadmised võivad olla aluseks varem väljakujunenud käitumisprintsipiide ümberhindamisele. Tervikuna on aga

õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline tasandi funktsioonid käitumise reguleerimisel teisejärgulise tähtsusega.^x

Niisiis ühelt poolt põhjendamatu kartus samastada õigusteadvust moraaliteadvusega, teiselt poolt aga õigusteadvuse kahe funktsionaalse tasandi mitteeristamine ongi nendeks teoreetilis-metoodilist laadi põhjusteks, mis tingivad õiguslike teadmiste osatähtsuse ülehindamise õigusteadvuse empiirilistes uuringutes ja õiguskasvatuse praktikas.

Õiguslike teadmiste osatähtsuse allakriipsutamine oleks põhjendatud juhul, kui uuritaks õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetilist tasandit või kui õiguskasvatus oleks suunatud ainult elanike (noorte) juriidilisele harimisele. Tegelikult aga ei huvita neid kriminolooge, kes seletavad kuritegude toimepanemist defektidega õigusteadvuses, mitte õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetiline, vaid vastupidi - käitumuslik-regulatiivne tasand.

Noorte õiguskasvatuse keskseks eesmärgiks on noorte suunamine õiguspärasele käitumisele. Püüdes seda ülesannet lahendada õiguslike teadmiste levitamise, õiguspropaganda intensiivistamise kaudu, ei tohi unustada, et paljalt õiguslikud teadmised, mida ei toeta sügavad käitumise regulaatorid, ei suuda kindlustada indiviidi õiguspärast käitumist. Tuleb täielikult nõustuda sellega, et "kui vastava karistuse kohaldamise ähvardus oleks küllaldaseks garantiiks kindlustamaks kinnipidamist teatavast õiguskorrast, siis ei esineks üldse kuritegusid"⁷.

Seega võime konstateerida, et niiõrd, kuiõrd õiguslikud teadmised ei ole indiviidi käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse usaldusväärseteks indikaatoriteks, tuleb probleemi uurimisel minna kaugemale. Eesmärgiks peab olema välja selgitada need subjektiivsed käitumisregulaatorid, mis tegelikult suunavad inimese õiguspärast käitumist.

Lähtepunktiks selle ülesande lahendamisel on tees, et

^x Otsene regulatiivne tähtsus on õigusteadvuse tunnetuslik-teoreetilisel tasandil ainult õigusliku regulatsiooni selle osana, mis rajaneb normidele-tegevusjuhistele.

⁷ Г. Б. Б. К. О марксистской этике и социалистической морали. М., 1962, стр. 23.

õiguspärane käitumine tuleneb orgaaniliselt antud ühiskonnas valitsevast kultuurist ja üldiselt tunnustatud ühiselu-reeglitest. See tähendab, et õiguspärast (samuti õigusvastast) käitumist ei saa käsitada mingi e r i l i s e käitumisviisina, mis baseerub e r i l i s t e l e subjektiivsetele mehhanismidele. Asjaolu, et teatavat osa inimtegevust reglementeeritakse õigusnormidega, räägib ühiskonna kui terviku ja iga üksiku indiviidi objektiivsest huvist asetada käitumisele teatavad õiguslikud piirid, mitte aga vastavates piirides toimuva käitumise erilisusest. Järelikult: ka indiviidi subjektiivsed käitumisregulaatorid, faktorid, mis lõppastmes määravad ära, kas käitumine jääb õiguspäraseks või ületab õigusnormis kehtestatud nõuded, ei moodusta iseseisvat, ainuüksi õiguslikult relevantset (s.o. õiguslikule hinnangule alluva) käitumise reguleerimisel funktsioneerivat kompleksi, vaid nende reguleeriv toime ulatub inimtegevuse kõigile aladele. Seega omandab küsimus inimese õiguspärase käitumise sisemistest regulaatoritest hoopis laiemat sisu ja asetub meie ette probleemina subjektiivsest eneseregulatsioonist üldse.

Indiviidi subjektiivne eneseregulatsioon, inimese käitumise vaimsed regulaatorid on küsimus, mida viimasel ajal üsna intensiivselt uuritakse. Kuna tegemist on äärmiselt keeruka ja empiiriliseks uurimiseks raskesti kättesaadava nähtusega, siis ei ole tulemused esialgu kuigi silmapaistvad. Sellegipoolest saame juba praegu, ehkki kõige üldises plaanis esile tuua subjektiivse eneseregulatsiooni olulisemad lülid.

Kõigepealt on selge, et indiviidi subjektiivset eneseregulatsiooni ei saa uurida lahus käitumise sotsiaalse determineerimise protsessist. Olemuselt ei ole indiviidi subjektiivne eneseregulatsioon midagi muud, kui käitumise sotsiaalse determineerimise (objektiivse) jätkumine subjekti teadvuses. Käitumise sotsiaalne determineerimine omakorda kujutab endast teatavas mõttes kahetasandilist nähtust: esimesel tasandil determineeritakse indiviidi sotsiaalne aktiivsus, teisel aktiivsuse reaalsed avaldusvormid - tegelik käitumine. Käitumise sotsiaalne determineerimine viimati nimetatud tasandil realiseerub käitumise sotsiaalse regulatsiooni ja kontrolli objektiivse mehhanismi kaudu.

Indiviidi sotsiaalse aktiivsuse determineerimisel kuulub põhiline tähtsus v a j a d u s t e l e . Mitmesuguste vajaduste tekkimise katkematu protsess ongi inimese sotsiaalse aktiivsuse aluseks ja sisuks.

Tekkinud vajadusi võivad inimesed rahuldada väga erineval viisil ja mitmesuguste vahenditega. Nimelt siin, vajaduste rahuldamise viiside ja vahendite valikul, omandab käitumine spetsiifiliselt inimliku, sotsiaalse sisu. Seda ühelt poolt; teiselt poolt on vajaduste rahuldamise viiside ja vahendite valik käitumise sotsiaalse determineerimise teise tasandi - käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli sisuks.

Inimeste ühiskondlik kooselu nõuab üksikindiviidide ja sotsiaalsete grupeeringute käitumise vastastikust koordineeritust. Mitte kellegi käitumine ei tohi ületada piire, mis võib hakata ohustama teiste inimeste või koguni ühiskonna kui terviku normaalset eksistentsi. Käitumise vastastikune koordineerimine ning inimeste ja ühiskonna ohutu eksisteerimise tagamine ongi käitumise sotsiaalse regulatsiooni ja kontrolli ülesanne.

Kõige üldisemalt avaldub käitumise sotsiaalne reguleerimine ja kontroll teatavate käitumissabloonide kehtestamises ning jälgimises, et neist šabloonidest tegelikult kinni peetaks. Sotsiaalne ühendus, mis käitumise reguleerimist ja kontrolli teostab (regulatsiooni ja kontrolli subjekt), võib nimetatud käitumissabloone kehtestada üsna konkreetsete ja üksikasjalikult fikseeritud tegevusjuhiseks, kuid võib piirduda ka üldiste käitumisprintsipiide (-ideaalide) andmisega. Täpselt samuti võidakse väga erineval tasemel garanteerida kehtestatud käitumiseeskirjade täitmist, kasutades selleks nii moraalselt hukkamõistu kui ka otsest sundi füüsilise või majandusliku sunni kujul.

Olenevalt sellest, millele üks või teine käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli süsteem valdavalt rajaneb - kas formaalsetele ettekirjutustele või käitumise mitteformaalsetele regulaatoritele (ideaalid, üldised käitumisprintsipiidid) - , saame eristada formaalseid ja mitteformaalseid (vaimseid) käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli süsteeme. Sellise eristamise puhul peab arves-

tama ka regulatsiooni ja kontrolli süsteemi garanteerivate mehhanismide (sanktsioonide) iseloomu. Võib öelda, et üldreeglina seondub käitumise formaalne reguleerimine otsese sunniga.

Mida kõrgemal arenguastmel on ühiskond, mida keerukam on tema sotsiaalne struktuur, seda raskem on reguleerida inimeste ja sotsiaalsete gruppide käitumist puhtformaalsete süsteemide kaudu. Viimaste toimemehhanism on liialt paindumatu ja kohmakas. Sellepärast ongi arenenud ühiskonnas valitsevaks käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli süsteemiks vaimne reguleerimine, mida teatavas ulatuses toetavad formaalsed elemendid.

Käitumise vaimse reguleerimise ja kontrolli süsteemi tuumiku moodustavad sotsiaalsed väärtused. Ühiskondliku praktika ideaalsete väljendusvormidena kujutavad sotsiaalsed väärtused endast omapärast kontsentraati valitsevast kultuurist; nad on kultuuristandardid, mis aitavad orienteeruda ümbritseva tegelikkuse nähtustes.

Vastastikku seotud sotsiaalsed väärtused moodustavad terviklikke süsteeme - väärtushierarhiaid -, mis toimivad regulaatoritena inimeste elutegevuse erinevates valdkondades. Nii saame rääkida elukutseväärtustest (toimivad regulaatoritena kutsetegevuse sfääris), olmeväärtustest (reguleerivad käitumist olmesfääris) jne. Üksikuid väärtushierarhiaid seovad üldisema regulatiivse tähendusega baasväärtused - väärtused, mis kõige vahetumalt peegeldavad antud ühiskonna põhiideale.

Ühiskonna normaalse funktsioneerimise aspektist enam olulistele väärtustele antakse normatiivne kuju. Tekkinud sotsiaalses normis sulavad lahutamatuks tervikuks kolm regulatiivse iseloomuga elementi: a) tegevuse ideaal (sotsiaalne väärtus), b) selle ideaali realiseerimise optimaalseim variant (formaalne käitumisreegel) ja c) normi täitmist garanteeriv sanktsioon. Normi formaalse elemendi ja normi täitmist garanteeriva sanktsiooni iseloomu alusel saame sotsiaalseid norme liigitada suhteliselt terviklikesse alarühmadesse. Ühe sellise alarühma moodustavad ka õigusnormid.

Seega võime ühiskonna ulatuses funktsioneerivat käitumise sotsiaalset reguleerimist ja kontrolli kujutada hiiglasliku, enam või vähem korrastatud väärtuste ja normide süsteemina, mille reguleeriva toime fookuses asub regulatsiooni objekt (indiviid, grupp, sotsiaalne kiht või klass, ühiskond tervikuna). Siit võib kergesti jääda ekslik mulje, nagu esineksid sotsiaalsed väärtused ja normid regulatsiooni objekti suhtes väliste jõududena, mis ahistavad tema vabadust. Tegelikult on olukord vastupidine. Käitumist saab reguleerida ja kontrollida vaimsete regulaatorite - sotsiaalsete väärtuste ja normide abil ainult niivõrd, kui võrd need regulaatorid on lülitunud reguleeritava subjektiivsesse kultuuri. Ehk teisiti öeldes: käitumise sotsiaalne reguleerimine ja kontroll on seda efektiivsem, mida suuremal määral ta funktsioneerib subjektiivse eneseregulatsiooni ja -kontrollina. Ning siit praktiline järeldus: seades eesmärgiks tõsta käitumise sotsiaalse reguleerimise ja kontrolli efektiivsust, ei saa piirduda üksnes objektiivsete regulaatorite süsteemi (sotsiaalsed väärtused ja normid) täiustamisega. Sageli osutub vajalikumaks parandada nende süsteemide kvaliteeti, mis transleerivad algselt objektiivsed regulaatorid regulatsiooni objekti sisemisteks (subjektiivseteks) väärtusteks ja käitumishormideks. Mitmesuguse iseloomuga häired nimetatud süsteemides võivad lõppastmes tingida, et algselt vägagi täiuslik sotsiaalne käitumisregulaator jõuab subjekti teadvusse väärdundu kujul ja see tõttu ei avalda loodetud mõju tegelikule käitumisele.

Inimese puhul saame rääkida põhiliselt kolmest transleerivast mehhanismist. Need on: a) jäljendamine, b) identifitseerimine ja c) õpetamine.

J ä l j e n d a m i n e on protsess, kus indiviid võtab spontaanselt omaks jäljendatava käitumisviisi. Jäljendamine on alateadvuslik. Juhul, kui püütakse teadlikult jäljendada reaalse või kujuteldatava ideaali (eeskuju) käitumist, on tegemist i d e n t i f i t s e e r i m i s e g a . Mõlemad, nii jäljendamine kui identifitseerimine, rajanevad valdavalt subjekti aktiivsusele. Kolmas indiviidi subjektiivseid käitumisregulaatoreid kujundav mehhanism -

õ p e t a m i n e - nõuab õpetatava aktiivsust tunduvalt vähem. Seevastu aga avaldub õpetamise kaudu üleandmise-vastuvõtmise protsessi teadvuslik-ratsionaalne iseloom käitumisregulaatorites kõige selgemini.⁸

Üldreeglina ei ole jäljendamine, identifitseerimine ja õpetamine üksteist välistavad protsessid, vaid kulgevad paralleelselt. Sellegipoolest võib arvata, et isiksuse kujunemise erinevatel etappidel evib üks või teine neist suuremat tähtsust. Nii on jäljendamine ja identifitseerimine kui valdavalt emotsionaalsed protsessid iseloomulikud eelkõige lapseeale, teadvuslik-ratsionaalne õpetamine (õppimine) hakkab domineerima isiksuse kujunemise hilisemates faasides.

Nagu öeldud, võtab indiviid jäljendamise ja identifitseerimise käigus teatava käitumisviisi üle tervikuna. Käitumisviisi omandamisega võetakse omaks (kuigi alateadvuslikult) ka need väärtusideaalid ja normid, mis vastavat käitumist sisemiselt determineerivad. Käsitades jäljendamist ja identifitseerimist reeglipäraste käitumise subjektiivseid regulaatoreid kujundavate mehhanismidena, saab mõistetakse, kuidas on võimalik objektiivsete käitumisregulaatorite vastuvõtmine (transleerumine subjektiivseteks regulaatoriteks), ilma et seda protsessi vahendaksid teadmised. Seda esiteks. Teiseks tuleb alla kriipsutada jäljendamise ja identifitseerimise erilist tähtsust subjektiivsete käitumisregulaatorite kujundajatena selles mõttes, et just nimelt nende mehhanismide toimel kujunevad välja isiksuse põhilisemad, püsivama iseloomuga sisemised regulaatorid. Viimane järeldus rajaneb ühelt poolt asjaolule, et nii jäljendamine kui ka identifitseerimine evivad domineerivat tähtsust subjektiivsete regulaatorite kujundajatena lapseas, kus, piltlikult öeldes, rajatakse alus isiksuse edasisele kujunemisele ja määratakse üldjoontes kindlaks tulevase isiksuse kontuurid. Teiselt poolt ei tohi unustada, et jäljendamine ja identifitseerimine on põhiolemuselt emotsionaalsed protsessid. Sellistena võivad nad jätta kujune-

⁸ Г. Г и б ш, М. Ф о р в е р г. Введение в марксистскую социальную психологию. М., 1972, стр. 161-170.

va isiksuse struktuuri, tema subjektiivsetesse käitumisregulaatoritesse märksa püsivama iseloomuga jälje kui seda suudab teaduslik-ratsionaalne mõjutamine.

Ülalesitatatu taustal on võimalik mõista ka õ i g u s p ä r a s e käitumise sisemiste regulaatorite olemust, avada inimese käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse tegelik sisu. Selleks on indiviidi poolt subjektiivsete väärtustena vastuvõetud (internaliseeritud) sotsiaalsed väärtused ning käitumisprintsiihid, mida propageeritakse ja kaitsatakse õigusnormidega.

Nimetades õigusnormide kaudu propageeritavaid ja kaitstavaid väärtusi sotsiaalõiguslikeks väärtusteks, võime viimaste sisemiselt organiseeritud komplekse indiviidi subjektiivsetes väärtussüsteemides vaadelda üldisema tähendusega käitumisregulaatoritena: inimese sotsiaalõiguslike hoiakutena. Kui internaliseeritud sotsiaalõiguslikud väärtused evivad indiviidi subjektiivses eneseregulatsioonis ja -kontrollis tähtsust konkreetse käitumisviisi valiku sisemiste kriteeriumidena, siis sotsiaalõigusliku hoiaku regulatiivne toime on laiem. Sotsiaalõiguslikus hoiakus väljendub antud isiku õiguslikult relevantne suhtumine teatavas se hūvesse (nagu näiteks inimese elu ja tervis, vōõras vara, avalik kord jne.).

Käsitledes internaliseeritud sotsiaalõiguslikke väärtusi ja indiviidi sotsiaalõiguslikke hoiakuid käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse struktuuri elementidena, saame ühtlasi käepärase kriteeriumi õigusteadvuse taseme hindamiseks. Indiviidi õigusteadvus on seda arenenum, mida suuremal määral ja mida väiksemate moonutustega on antud indiviid internaliseerinud subjektiivsete käitumisregulaatoritena ühiskonna sotsiaalõiguslikke väärtusi. Kōrvuti nimetatud kriteeriumiga peab õigusteadvuse taseme hindamisel tingimata arvestama õigusteadvuse struktuuri hormooniat, üksikute sotsiaalõiguslike hoiakute vastastikust tasakaalu.

Eelnevast lähtudes saame mõnevōõrra täpsustada ka õiguskasvatuse eesmäärke ja sisu. Kui vaadelda õiguskasvatuse e e s m ä r g i n a arenenud käitumuslik-regulatiivse õigusteadvuse kujunemist, siis tuleb ühtlasi asuda seisukoha-

le, et õiguskasvatuse sisuks on noorte suunamine sotsiaal-õiguslike väärtuste internaliseerimisele. Nende väärtuste internaliseerimise tulemusena peavad kujunema noortes positiivsed sotsiaalõiguslikud hoiakud.

Mis puutub noorte õiguskasvatuse konkreetsetesse teedesse ja meetoditesse, siis tõusetub siin terve rida tõsiseid probleeme. Peatume põgusalt mõnel olulisemal.

Eespool võisime veenduda, et üsna suur osa (ja seejuures otsustava tähtsusega!) inimese subjektiivsetest käitumisregulaatoritest, kaasa arvatud õiguslikult tähenduslikud regulaatorid, internaliseeritakse teadmiste vahendusega jäljendamise ja identifitseerimise teel. See tähendab, et ajaks, mil inimene jõuab ikka, kus tema õigusteadvust saab hakata kujundama õiguslike teadmiste andmise kaudu, on õigusteadvuse põhistruktuur juba välja kujunenud. Selle struktuuri kvaliteet sõltub aga neist käitumiseeskujudest, keda antud isik on kunagi jäljendanud või kellega ta on end käitumises identifitseerinud. Järelikult selleks, et kindlustada õigusteadvuse soovitatav kujunemine juba tema kujunemise algfaasides, on vaja suunata ja kontrollida jäljendamise ning identifitseerimise kulgu.

On ilmne, et jäljendamis- ning identifitseerimisprotsessi kontrolli ei saa mõista liiga kitsalt. Praktiliselt on niisugune kontroll teostatav suhteliselt üldises plaanis ja nimelt õiguskultuuri, reaalse õiguskorra tugevdamise kaudu. Võib arvata, et just reaalne õiguskord, üksikute inimeste ja inimgruppide õiguskultuur nii globaalses tähenduses kui ka nn. "pisiasjades" määrab lõppastmes ära sihipärase õiguskasvatuse efektiivsuse.

Reaalse õiguskorra tähtsus indiviidi õigusteadvuse kujunemisele avaldub kõigepealt selles, et ta on aluseks teatava käitumisstereotüübi tekkimisele. Peale selle saab reaalse õiguskorda vaadelda faktorina, mis aitab kujundada indiviidi sisemist arusaamist õigusnormide (õiguslike käskude-keeldude) autoriteedist. Lõpuks on reaalne õiguskord tähtis objektiivne faktor, mis võib süvendada (või vastupidi - õhnestada) indiviidi sotsiaalõiguslikke väärtuskujutlusi ja hoiakuid.

Ühenduses õigusteadvuse tekkimistoimustega kerkib üles veel üks probleem, ja nimelt: kui osutub, et varases lapseas on sotsiaalõiguslikud väärtused jäänud internaliseerimata, siis millised oleksid kompenseerivad kasvatusmeetodid? Küsitav on, kas suudavad ainuüksi õiguslikud teadmised tekkinud väärarenguid õigusteadvuse struktuuris neutraliseerida.